

Europese identiteit en Europees burgerschap als constructie, feit en fictie.

**Dirk Jacobs
Robert Maier***

Inleiding

Wat is Europa? Het lijkt een triviale vraag waarop snel een antwoord te geven valt. Tot je eraan begint. Als we er de wereldkaart bij pakken, kan Europa aangeduid worden als het gerafelde uiteinde van de Euraziatische landmassa. Er is echter hoegenaamd geen consensus over waar dit stuk precies begint (de Oeral?) en het getuigt eigenlijk van slordig terminologiegebruik wanneer men Europa een zelfstandig continent noemt. Europa aardrijkskundig afbakenen is al een problematische bezigheid, het wordt nog een stuk moeilijker als men Europa op historische en culturele gronden wil gaan omschrijven, zonder zich daarbij gemakshalve te beperken tot bestaande politiek-institutionele entiteiten zoals de Europese Unie of de Raad van Europa als referentiepunt. Waar moet men de lijn trekken?

Om maar iets te noemen, kan men eigenlijk zomaar de Middellandse Zee als geschiedkundige en culturele grens van Europa beschouwen? Wie refereert aan het Oude Griekenland of het Romeinse Rijk als bakermat van de Europese beschaving, kan immers bezwaarlijk een onderscheid tussen het noordelijk, oostelijk en zuidelijk Middellands Zeegebied hard maken. Wie het Christendom als basis voor de Europese geschiedenis en cultuur wil zien, moet dan weer erkennen dat het christelijk monotheïsme oorspronkelijk uit de Aziatische periferie (het Midden-Oosten) afkomstig is en zich in het Noorden en Westen pas na een flink millennium volledig wist te ontwikkelen. En behoren Bosnië, Kosovo en Albanië niet tot Europa omdat daar al van oudsher vele moslims wonen? Wie naar het rijk van Karel de Grote of naar het imperium van Keizer Karel refereert, sluit de Scandinavische landen dan weer uit. En zo kunnen we nog een tijdje doorgaan.

Het aanduiden van het vertrekpunt van het Europese culturele erfgoed, is geen sinecure en vormt wellicht zelfs een onzinnige exercitie. Als we een auteur als Morin (1987) mogen geloven, valt er simpelweg geen historisch funderend principe voor Europa te onderscheiden. Uiteindelijk is Europa een vrij vage notie met onzekere grenzen. In zijn essay 'Thinking Europe' concludeert Morin daarom dat de complexe identiteit van Europa enkel gevat kan worden als men bereid is alle onzekerheden, ambiguïteiten en contradicties in rekenschap te nemen. De historische en culturele eenheid van Europa kan slechts beschreven worden als een veelkoppig monster, getekend door vele contradicties (recht versus dwang, democratie versus oppressie, spiritualiteit versus materialisme, rede versus mythe). Europa is een amalgaam van diversiteiten en contradicties, wat de mogelijkheid schept te kiezen tussen de vele tegenstrijdige elementen uit het verleden om een Europese identiteit aan te duiden. Geen wonder dus, dat er binnen de Europese Unie - de politiek-institutionele entiteit waarop wij ons hier wensen te concentreren - ook verschillende toekomstvisies bestaan op Europa.

* Dr. Dirk Jacobs is verbonden aan het Instituut voor Politieke Sociologie en Methodologie (IPSoM) aan de KU Brussel.

Dr. Robert Maier is universitair hoofddocent (UHD) aan de Universiteit Utrecht en lid van de onderzoeksschool Arbeid, Welzijn en Sociaal-Economisch Bestuur (AWSB).

Een eerdere Engelstalige versie van dit essay verscheen in Gastelaars, M. & de Ruijter, A. (1998) *A United Europe. The Quest for a Multifaceted Identity*. Maastricht: Shaker.

Een ingekorte Nederlandstalige versie verscheen in 1997 in nr. 4 van *de Helling*, het wetenschappelijk tijdschrift van Groenlinks.

In dit stuk willen wij bespreken welke toekomstvisies op Europa in het geding zijn en wat voor een Europese identiteit gestimuleerd wordt doorheen de constructie van de Europese Unie. Volgens Attali (1994) zijn er vandaag verschillende toekomstprojecties voor Europa mogelijk, die in algemene zin tot twee dimensies teruggevoerd kunnen worden. De eerste betreft de politieke vorm van een verenigd Europa, die kan variëren van een nieuwe super-staat aan het ene uiterste tot een zeer zwakke associatie van natie-staten aan het andere uiterste. De tweede dimensie betreft de geografische regio's die betrokken moeten worden in de ontwikkeling van Europa. Attali (1994) onderscheidt enkele belangrijke mogelijke opties op lange termijn: met of zonder Rusland, met of zonder het Middellandse Zeegebied, minder of meer gerichtheid op de Atlantische partners. In een denkoefening die al een paar stappen verder zit dan Agenda 2000, verkiest Attali (1994) zelf een Europa waarin Rusland geïntegreerd wordt en dat een sterke politieke basis kent, zonder dat het echter op middellange termijn tot een nieuwe super-staat leidt.

In dit essay laten wij zelf de vraag in het midden hoever de geografische uitbreiding van de Europese Unie kan of moet reiken en welke gevolgen dit heeft voor een Europese identiteit. Hoewel dit belangrijke vragen zijn, beperken we onze aandacht tot het vraagstuk van Europese identiteit in de context van de actuele politieke toestand van Europese integratie.

Wanneer men het vraagstuk van de Europese identiteit, aangaande de huidige politiek-institutionele entiteit die we kennen als de Europese Unie, wil benaderen, komt er ons inziens meer om de hoek kijken dan een historische exercitie of een synchronische analyse alleen. Net zo goed moet men aan de concurrerende toekomstbeelden voor het Europa van de eenentwintigste eeuw aandacht besteden. Identiteit mag niet louter als een statisch -historisch gegroeid - gegeven gedefinieerd worden. Identiteit heeft noodzakelijkerwijs evenzeer te maken met de vraag *'wat wil ik worden?'* en de voorwaarden, middelen en mogelijkheden om toekomstprojecten te realiseren. Deze dimensie van de Europese identiteit wordt vaak ondergewaardeerd en onderbelicht. In dit essay stellen we daarom de vraag hoe de belangrijkste toekomstvisies voor Europa in relatie staan tot de actuele pogingen om een Europese identiteit te construeren.

Naar onze mening kan men, afgaande op de tendensen in de sociaal-wetenschappelijke en politiek-filosofische literatuur, momenteel in grote lijnen drie concurrerende projecten voor een toekomstig Europa binnen het institutionele kader van de Europese Unie onderscheiden. Een eerste toekomstproject wil van Europa (opnieuw) een sterk machtsblok in de wereld maken. Een tweede toekomstproject streeft, deels in tegenstrijd tot het eerste project, naar een sociaal Europa dat mensenrechten en democratie als centrale waarden kent. Een derde project beperkt zich dan weer tot een verdediging - of zelfs versterking - van het bestaande systeem van natie-staten. De opgang zijnde constructie van de Europese Unie, van het Verdrag van Rome tot de Verdragen van Maastricht en Amsterdam, lijkt al een aantal elementen in zich te dragen van het eerste toekomstproject, zonder daarbij echter helemaal immuun te blijven voor het tweede project. De Europese integratie wordt met argusogen bekeken door groepen die het derde toekomstproject aanhangen en paradoxaal genoeg beïnvloedt die oppositie de ontwikkeling van een Europese identiteit op een aantal punten in belangrijke mate.

In dit stuk willen wij de recente realisaties die samenhangen met de constructie van de Europese Unie op de ontwikkeling van een Europese identiteit onder de loep nemen. De drie basisconcepties voor een toekomstig Europa dienen daarbij als invalshoek. Eerst lichten wij de drie toekomstvisies voor Europa kort toe, om vervolgens enkele recente pogingen om een Europese identiteit en een Europees Unie burgerschap te ontwikkelen nader te bespreken. In een laatste onderdeel proberen we de invloed van de drie basisconcepties voor een toekomstig Europa op de pogingen tot constructie van het EU-burgerschap en een Europese identiteit te evalueren.

Drie basisvisies op een toekomstig Europa

Zonder enige twijfel werd de integratie van verschillende Europese natie-staten na de Tweede Wereldoorlog mogelijk gemaakt door Amerikaanse steun. Tot op het punt dat de Sovjet-Unie implodeerde, bleef de VS omwille van economische en strategische redenen actief de integratie en coördinatie van de West-Europese staten aanmoedigen en ondersteunen. Salesse (1997) meent dat er het laatste decennium echter een flinke verandering heeft plaatsgevonden. De VS zou zich in toenemende mate zorgen maken over de creatie van een politiek, economisch en militair eengemaakt Europa en zou de Europese integratie niet alleen met argusogen volgen maar deze ook zo veel mogelijk proberen tegen te werken. Salesse (1997) meent dat de mogelijkheid dat de EU zich ontwikkelt tot een supermacht in de nieuwe wereldorde, de VS flink wat zorgen baart. Of de Unie inderdaad in staat zal zijn een dominante militaire, economische en politieke positie op het wereldtoneel te veroveren, valt nog sterk te bezien. Er is echter een duidelijke tendens in actuele debatten over de toekomst van Europa om zowel op het expliciete als het impliciete niveau het 'herstel' van Europa als een wereldmacht na te streven. In de praktijk ziet men Europa in dit project in de eerste plaats als een eengemaakte markt en een financieel bastion. De ontwikkeling van Europa als een politieke en militaire entiteit wordt daarbij als functioneel gezien voor het ontstaan van een economisch blok dat kan concurreren met de VS en Japan om de globale markten en de ontwikkeling van innovatieve technologieën. Europa moet 'opnieuw' een belangrijk imperium worden. Niet zozeer in de traditionele betekenis, maar als een sterke actor die haar invloedssferen in de nieuwe wereldorde kan verdedigen en veroveren. Maar in zekere zin wordt ook teruggegrepen naar het zelfbeeld van (de natie-staten van) het moderne Europa tot aan de Eerste Wereldoorlog, dat gedefinieerd werd - en zichzelf definieerde - als het centrum van de wereld. Van die deels vergane glorie getuigen onze wereldkaarten op een nostalgische wijze nog steeds.

In gedeeltelijke tegenstelling tot dit eerste project, is er een concurrerende visie op de Europese Unie van de 21ste eeuw dat het sociale karakter van een toekomstig Europa benadrukt. Ook deze toekomstvisie duikt met regelmaat van de klok op in debatten en retoriek over de ontwikkeling van Europa. De verschillende uitingen van dit project benadrukken het belang van mensenrechten en democratie en dragen de strijd tegen leed en sociale ongelijkheid in Europa - en breder, de rest van de wereld - hoog in het vaandel. Een gemeenschappelijke economische ontwikkeling wordt in de verschillende varianten van dit toekomstproject min of meer geïntegreerd, maar nimmer in de zin van een weinig scrupuleuze supranationale actor die in een meedogenloze competitie met andere economische machten verwickeld is. Economische ontwikkeling is er in de eerste plaats om de sociale missie van Europa te doen slagen. Een sterkere politieke eenheid wordt gezien als een voorwaarde voor een dergelijk project, dat opgevat wordt als een voortzetting van (deels gepostuleerde) elementen uit de 'grootse' Europese geschiedenis van wetenschap, kunst en humanisme.

Sommigen gaan ervan uit dat beide toekomstprojecten eigenlijk terug te voeren vallen op eenzelfde onderliggende logica. Zo menen auteurs als Brague (1993) en Sloterdijk (1994) dat de huidige ambities aangaande de ontwikkeling van de Europese Unie een voortzetting van een imperialistische reflex vormen die alle Europese staten al eeuwen met zich meedragen en in feite teruggaat tot de Romeinse tijd. De aangehaalde essayisten menen dat Europa een imperialistische traditie kent waarbij de grondleggers van de betrokken rijken steeds geloven in de grootsheid en rechtvaardigheid van hun leidende ideeën. We kunnen het niet laten anderen te 'civiliseren' en 'op te voeden' opdat zij de vermeende intrinsieke meerwaarde van Europese denksystemen zouden weten te waarderen. Invasies, kolonialisme en imperialisme zijn allemaal uitingen van die oude reflex en de ambities die tentoon gespreid worden bij de ontwikkeling van de Europese Unie zouden tot hetzelfde eurocentrische principe terug te voeren vallen.

Wat er ook van zij, in tegenstelling tot de ambitieuze en expansieve projecten voor een toekomstig Europa, is er ook een derde project dat het bestaande systeem van natie-staten wil behouden of zelfs versterken. Dit project, dat in belangrijke mate de status-quo voorstaat, kan

op een radicale manier teruggevonden worden in de programma's van extreem-rechtse partijen met een duidelijk racistisch of nationalistisch karakter. Maar ook grote delen van traditioneel rechts *en* links prefereren de status-quo van het Europa van de natie-staten (zie bijvoorbeeld de 'klassieke' houding van Britse politici). Bovendien hebben referenda in landen als Frankrijk, Denemarken en Noorwegen aangetoond dat aanzienlijke delen van de bevolking tegenstander zijn van de ontwikkeling van de Europese Unie als een supranationale entiteit.

In welke verhouding staan deze drie toekomstvisies op Europa tot de onophoudelijke pogingen om de Europese Unie verder uit te bouwen en een Europese identiteit vorm te geven? Hoe moeten we in het licht van deze drie toekomstprojecten de recente pogingen van de Europese instellingen om een Europese identiteit te voeden, begrijpen? Voor we een poging ondernemen deze vraag te beantwoorden, moeten we eerst wat dieper stilstaan bij het identiteitsconcept en het fenomeen van collectieve en nationale identiteiten.

Wat is identiteit?

Shotter (1993: 18) schreef al dat 'identiteit het parool van onze tijd geworden is'. We kunnen er echter hoe dan ook niet omheen om toch enigszins te specificeren wat onder 'identiteit' verstaan moet worden, vooraleer we het over 'Europese identiteit' kunnen hebben. Wie secuur wil zijn, kan de term identiteit enkel in relatie tot individuen gebruiken. Individen leven echter niet op zichzelf; ze verbinden zich in groepen en gemeenschappen en die leefverbanden kennen gevolgen voor hun individuele identiteiten. Zo zijn er belangrijke sociale en discursieve aspecten verbonden aan individuele identiteitsvorming en houdt het ook steek om over nationale identiteiten of zelfs een Europese identiteit te spreken.

Het is minder relevant of we in onze bespreking van identiteit nu precies vertrekken van een universalistisch-filosofische opvatting over identiteit zoals in de theorie van Habermas (1976), van een sociologische theorie over identiteit zoals bij Giddens (1991) of van een sociaal-psychologische opvatting zoals bij Tajfel (1981), omdat al deze disciplinaire invalshoeken een aantal gemeenschappelijke thema's als referentiepunten nemen. We laten disciplinaire klemtonen daarom voor wat ze zijn en stippen zelf een vijftal belangrijke algemene aspecten van identiteit aan.

In de eerste plaats staat steeds buiten kijf dat identiteit niet als een statisch iets opgevat moet worden maar steeds als iets dynamisch - veranderbaar en veranderend - beschouwd moet worden. Anders gesteld, een identiteit is nooit volledig en nooit helemaal stabiel. Een identiteit is daarom ook nooit een 'natuurlijk' gegeven dat onontkoombaar is.

Ten tweede kan identiteit toch evenmin gezien worden als een vrijblijvend en los plakwerk. Het moet opgevat worden als een min of meer geïntegreerde symbolische structuur die een tijdsdimensie kent (verleden, heden en toekomst) en individuen belangrijke competenties levert om continuïteit en consistentie in hun leven te verzekeren. Een identiteit is zingevend en maakt het mogelijk om te functioneren in bepaalde sociale velden. De kijk op zichzelf en de kijk op anderen is een instrument in het alledaagse leven.

Een derde opmerking betreft de zogenaamde sociale aspecten van identiteit, die voortkomen uit de diverse vormen van verbintenissen en coalities die mensen met elkaar aangaan. Het is met name deze sociale dimensie van identiteit die ons in dit stuk interesseert. De sociale identiteit kan weliswaar nooit volledig los gezien worden van de individuele of psychologische identiteit. Er is slechts één identiteit, die individueel is, maar dit neemt niet weg dat die mede gedetermineerd wordt door groepsverbanden waarin het individu participeert. Precies die invloed van groepsverbanden en sociale velden maakt de studie van identiteit sociologisch interessant. Balibar (1991) legt dit als volgt uit:

it is not a question of setting a collective identity against individual identities. All identity is individual, but there is no individual identity that is not historical or, in other words, constructed within a field of social values, norms of behavior and collective symbols. The real question is how the dominant reference points of individual identity change over time and with the changing institutional environment (Balibar,

1991: 94).

Een vierde opmerking betreft een andere ogenschijnlijke paradox bij het gebruik van het identiteitsconcept. Wanneer we spreken over sociale identiteiten, en in het bijzonder nationale identiteiten, worden deze steevast als 'ingebeeld' aangeduid. 'Ingebeeld' betekent niet dat ze niet reëel zouden zijn, louter dat ze geconstrueerd zijn en dus niet als 'natuurlijk' (biologisch) gegeven beschouwd mogen worden. Elke groeps- of samenwerkingsverband - ook Europa - leidt tot interpretaties en plannen die ingebeeld maar daarom niet minder echt zijn.

Een vijfde en laatste punt dat we ten berde willen brengen is het wederzijdse belang van processen van self-identificatie en categorisatie (door anderen) voor identiteitsconceptie. Een sociale actor kan zichzelf definiëren, maar dit zal steeds gebeuren met categorieën die opgelegd en beschikbaar gemaakt zijn door andere sociale actoren en/of verband houden met de institutionele kaders waarin de actoren verkeren. Vaak zijn bepaalde categorieën dominant en bijna onontkoombaar, maar evengoed zijn er gevallen waarin individuen erin slagen zich aan het opgelegde netwerk van categorieën te onttrekken.

In de volgende paragraaf willen wij de aandacht vestigen op één categorisatie die bijzonder belangrijk is en zeer moeilijk te ontwijken valt, omdat ze zowel constitutief is voor, als geconstrueerd wordt door, de staat (in de praktijk één van de belangrijkste samenlevingsverbanden): de nationale identiteit.

Nationale identiteit

De laatste honderd vijftig jaar vormde het nationalisme één van de centrale elementen in de Europese politieke geschiedenis. De belangrijkste Europese natie-staten werden volgens verschillende logica's en op verschillende tijdstippen opgericht. Eens hun constructie in de negentiende eeuw volgens verschillende trajecten voltrokken was, dook er overal een narratief op waarin de natie-staten als 'natuurlijke' entiteiten voorgesteld werden. Natie-staten werden omzeggens voorgesteld als natuurfenomenen die een eigen specifieke 'natuurlijke' geschiedenis - bovendien projecteerbaar op de toekomst - kenden. Meer nog, individuen gingen zich met de natie-staat associëren en zich een nationale identiteit aanmeten - die hen soms zelfs bereid maakte belangeloos voor hun land te sterven.

De terminologie van een 'ingebeelde gemeenschap' van Anderson (1983) beschrijft netjes dit verbazingwekkende aspect van de natie-staten. De natie-staat wist een nieuwe vorm van gemeenschap te creëren met een collectieve identiteit, een soort fictieve nationale etniciteit. De uitkomst wordt gevormd door een uitgestrekt 'wij', *het volk*, dat specifieke karakteristieken toegedicht wordt die teruggaan op het verleden (en bovendien ook tot een gemeenschappelijke toekomst zullen leiden). De bijzondere of typische eigenschappen zijn grotendeels puur symbolisch, maar worden ook ondersteund doorheen een veelvoud aan alledaagse en zelfs banale nationalistische praktijken (zoals in weerberichten, nationale kranten, enz.). Dit banaal nationalisme werd op interessante wijze in detail door Billig (1995) geanalyseerd.

Het bestaan van een nationale identiteit ondersteunt zelfs het kapitalistisch economisch regime. In de verschillende natie-staten weet een politieke hegemonie immers de interne conflicten tussen antagonistische sociale groepen en klassen doorgaans goed onder controle te houden, zoals Elias (1989) overtuigend aangetoond heeft voor Duitsland. Uiteraard onderdrukt de vorming van een nationale gemeenschap niet alle verschillen tussen individuen en sociale groepen, maar een staat kan enkel haar onderdanen succesvol mobiliseren indien deze verschillen op de tweede plaats komen te staan en ondergeschikt blijven aan het nieuwe gemeenschapsgevoel. Interne verschillen verbleken in het gemeenschappelijke 'wij', dat gebruikt wordt om de eigen groep en de vreemdelingen te onderscheiden. Zo worden de staatsgrenzen zelfs geïnternaliseerd. Balibar (1991) verwoordt het proces als volgt:

the external frontiers have to be imagined constantly as a projection and protection of an internal collective personality, which each of us carries within ourselves and enables us to inhabit the space of the state as a place where we have always been - and always will be - 'at home' (Balibar & Wallerstein, 1991: 95).

De vraag die zich stelt in het licht van de constructie van een Europese identiteit is nu of deze zich ent op de bestaande nationale identiteiten of zich als een onafhankelijk nieuw 'wij'-gevoel manifesteert. Een belangrijke vraag die zich daarbij stelt, is in hoeverre zo'n Europese identiteit uitsluitende elementen zal kennen. Alweer kunnen we ter verduidelijking Balibar, ditmaal samen met Wallerstein, aanhalen:

One might seriously wonder whether in regard to the production of fictive ethnicity, the 'building' of Europe - to the extent that it will seek to transfer to the 'Community' level functions and symbols of the nation-state - will orientate itself predominantly towards the institution of a 'European co-lingualism' or predominantly in the direction of the idealization of 'European demographic identity' conceived mainly in opposition to the 'southern populations' (Turks, Arabs, Blacks) (Balibar & Wallerstein, 1991: 105).

Europese identiteit en Europees burgerschap

In het naoorlogse Europa werden buitenlandse inwoners, ongeacht hun nationaliteit, in toenemende mate de zelfde sociale, economische en burgerlijke rechten verleend als deze waar staatsburgers van konden genieten. Hammar (1990) en Brubaker (1990) hebben deze veranderingen als een uitbreiding van burgerschap op een territoriale basis omschreven: het ingezetensprincipe verving het lidmaatschapsprincipe als de basis voor de toekenning van rechten. Ten gevolge van die ontwikkeling, werden de rechtsposities van vreemdelingen en staatsburgers overal in Europa steeds gelijk. Heisler & Heisler (1991) hebben gesuggereerd dat dit proces het resultaat was van de interne logica van expansie van de ontwikkelende welvaartstaat; sociale en economische rechten werden toegekend aan niet-staatsburgers in het kielzog van de uitbouw van het welvaartsysteem als een universalistisch systeem om sociale goederen te herverdelen binnen een bepaald territorium. Immers, de welvaartstaat moet, om een efficiënte garantie voor sociale stabiliteit te vormen, elke inwoner gelijkelijk behandelen, ongeacht de nationaliteit.

Volgens Soysal (1994) daarentegen, was de transformatie van het burgerschap van een veel diepere aard dan een loutere expansie op territoriale basis. Zij verwerpt de verklaring die veranderingen in het burgerschap koppelt aan de ontwikkeling van de welvaartstaat. Zo stelt ze:

There is nothing inherent in the logic of the welfare state that would dictate the incorporation of foreigners into its system of privileges (Soysal, 1994: 138).

Soysal beweert integendeel dat de uitbreiding van rechten van immigranten het gevolg was van een meer diepgaande opkomst van het 'narratief' van universele rechten als basis voor de toekenning van rechten. Rechten zijn volgens Soysal niet meer afhankelijk gesteld van een nationale of culturele identiteit maar komen simpelweg voort uit het feit dat men mens is. Mensenrechten zijn als legitimerende categorie veel belangrijker geworden dan nationaliteit. Die discursieve omwenteling verklaart Soysal door te verwijzen naar twee verbonden historische ontwikkelingen: Enerzijds is er een toenemende internationale interdependentie en ontstaan er transnationale politieke structuren - zoals de Europese Unie - die nationale soevereiniteit en jurisdictie compliceren (Soysal, 1994: 144). Anderzijds is er het toenemende belang van universele regels en concepties, die geformaliseerd, gecodificeerd en gelegitimeerd werden in een multitude aan internationale verdragen en wetten en die de idee van onvervreembare mensenrechten, los van nationaliteit onderschrijven (Soysal, 1994: 145). Kortom, burgerschap heeft een volledig nieuw 'postnationaal' karakter verkregen. Soysal benadrukt:

Postnational citizenship confers upon every person the right and the duty of participation in the authority structures and public life of a polity, regardless of their historical and cultural ties to that community (Soysal, 1994: 3).

Nationale en culturele identiteit, zelf-categorisaties en categorisaties van anderen zijn van geen belang meer voor het burgerschap, zo stelt Soysal. Hoe moeten we, in confrontatie met deze boude stelling, tegen de ontwikkeling van een Europese identiteit en een Europees burgerschap aankijken?

Al drie decennia lang hebben voorstanders van Europese integratie de promotie van een Europees bewustzijn en de creatie van een Europese identiteit als een cruciaal beleidsdoel gezien. In de vroege jaren zeventig, plaatsten verschillende toppolitici de ontwikkeling van een supra-nationale identiteit bovenaan de politieke agenda van de EG in debatten over de toekomst van de Europese integratie (Wiener, 1996: 19). Een gedeeld Europees bewustzijn werd gezien als een onvermijdelijke factor voor de succesvolle transformatie van de Europese Gemeenschappen in een echte supra-nationale politieke unie. In de jaren tachtig verloor de idee van een politieke unie geleidelijk aan veld aan het vooruitzicht een eengemaakte Europese markt te ontwikkelen. De doelstelling om een sterke Europese identiteit uit te bouwen, werd echter niet opgegeven. De promotie van een Europees bewustzijn onder de gewone burgers bleef ook toen het streven naar verdere economische integratie dominant was, bovenaan de Europese beleidsagenda. In de tweede helft van de jaren tachtig vertaalde zich dit in een grootschalige Europese PR campagne en de introductie van een grote variëteit aan Euro-symboliek. Toen in de vroege jaren negentig de Eengemaakte Markt werkelijk een feit geworden was, won de roep naar politieke integratie en de promotie van een Europese identiteit weer flink veld. Een belangrijke actualisatie vond plaats in het Verdrag van Maastricht waarin een zogenaamd Europees burgerschap, een nieuw soort supra-nationale juridische status, gecreëerd werd. Een volgende stap in het proces tot creatie en mobilisatie van een Europees bewustzijn, zal ongetwijfeld door de introductie van de gemeenschappelijke EURO-munt gemarkeerd worden. De Ierse politica Mary O'Rourke verwoordde het als volgt:

While the single currency will have the most significant impact on people's identification with the Union, there remains a pressing need to bring together European citizens on non-economic grounds (O'Rourke, 1996).

In feite kan men een drietal strategieën onderscheiden die tot nog toe gebruikt werden om een Europese identiteit te creëren en te koesteren. Ten eerste werden pogingen ondernomen op discursief vlak een cultureel ingevulde Europese identiteit op te zetten zoals men eertijds de nationale identiteiten gecreëerd heeft (zie Hobsbawm, 1983). Zo hanteerde men historische mythes over het gemeenschappelijke christelijke erfgoed (zie Bryant, 1992: 199), verwees men naar de politiek-juridische traditie die teruggaat tot de Romeinse periode en refereerde men aan de humanistische traditie. Zo gebruikte men ook ideologieën (Europa als een vreedzaam en democratisch project en Europa met moderniserende en civiliserende aspiraties), seculiere rituelen (de Europese stembusgang) en gemeenschappelijk Euro-symbolisme (vlag, volkslied, vorm van paspoorten, etc., zie Shore, 1995: 227) om een gedeelde culturele identiteit te voeden. Bovendien werd een groot scala aan samenwerkingsprogramma's opgezet in de velden van onderwijs, onderzoek en kunst. Dit alles zal ongetwijfeld een extra dimensie krijgen wanneer vanaf 2001 in heel Europa een gemeenschappelijke munt in het alledaagse leven gebruikt zal worden.

Ten tweede werd een supra-nationaal juridisch systeem uitgebouwd waarin inwoners van Europa verschillende basisrechten toegekend werden en Europese werknemers (via het Verdrag van Rome) specifieke rechten gingen genieten. Dit gemeenschapsrecht verschilt van het traditionele internationale recht omdat het tussen individuen en staten van kracht is. (Abéles, 1996: 34). Via het Europees Hof van Justitie zijn deze rechten direct afdwingbaar.

Ten derde werd een nieuwe embryonale vorm van een Europees supranationaal burgerschap geïntroduceerd in een afzonderlijk en expliciet 'burgerschap van de Unie'. Dit burgerschap van de Unie bevestigde het recht van vrij verkeer en het recht zich tot het Europees Parlement en de Europese ombudsman te richten. Bovendien introduceerde men het nieuwe recht deel te nemen aan lokale en Europese verkiezingen in elke lidstaat onder dezelfde voorwaarden zoals die van tel zijn voor eigen staatsburgers. Tenslotte werd ook het recht ingevoerd buiten de EU door elke diplomatieke dienst van een andere lidstaat geholpen te worden alsof men een eigen onderdaan is. Tot op vandaag is het burgerschap van de Unie duidelijk afgeleid van het bezit van het staatsburgerschap van één van de vijftien lidstaten van de Unie. Zo worden naar schatting minstens 15 miljoen legale vreemdelingen (de zogenaamde *derdelanders*) van het Europees burgerschap uitgesloten.

Wat is het effect geweest van deze strategieën om een Europese identiteit te promoten? Laten we ter illustratie even de aandacht vestigen op enkele praktische consequenties die we als academici zelf meteen aan den lijve ondervinden. Een eerste opvallende observatie is dat grote aantallen studenten in toenemende mate gebruik gemaakt hebben en gebruik maken van de mogelijkheden die de Erasmus-programma's hen bieden om een deel van hun opleiding te genieten aan instituties in andere EU-landen. Verder zijn er opvallend veel jonge academici die een carrière uitbouwen buiten hun eigen land van origine en zelfs opeenvolgend voor vele korte periodes onderzoek uitvoeren en trainingen volgen in verschillende Europese landen. Tot op zekere hoogte moeten academische carrières zelfs van start gaan met een onderzoeksbaan in het buitenland (via het *Human Capital and Mobility Program* of het *Training and Mobility for Researchers Program*) en in bepaalde velden zoals rechten, geschiedenis, politicologie en sociologie, vormt het *European University Institute* in Florence onderhand bijna een onvermijdelijke stapsteen voor beloftevolle academici. Bovendien valt het op hoe hoger opgeleide jongeren die voorheen eerder opname in de nationale ambtelijke elites nastreefden, een baan bij een van de instellingen van de Europese Unie in toenemende mate als een belangrijke en nastrevenswaardige carrièrezet beschouwen. Dezelfde groep richt zich ook meer en meer op NGO's of bedrijven die lobby-activiteiten ontplooiën naar de Europese instellingen toe. Onder laag opgeleiden is de intra-Europese mobiliteit duidelijk lager, ook al zijn er bepaalde sectoren zoals de bouw waar jonge arbeiders (vaak kortdurende) contracten in andere Europese landen aannemen. Hoewel het zeker te vroeg is om te beweren dat er wijdverspreid gebruik is van het recht op vrij verkeer, is het niet overdreven om te stellen dat onderwijs volgen en werk zoeken in andere Europese landen in toenemende mate een optie en realiteit voor jonge Europeanen aan het worden is, zeker indien zij hoogopgeleid zijn. In zekere zin kan men zelfs gewag maken van de ontwikkeling van een Europese identiteit doorheen de creatie van nieuwe Europese educatieve, academische en politieke sociale velden.

Een andere opvallende vaststelling houdt verband met het feit dat het intern, positief verdedigde recht op vrij verkeer -al dan niet gewild- uitsluitende effecten heeft tegenover derdelanders en niet-EU-vreemdelingen. Om een erg zichtbaar voorbeeld aan te halen, kan verwezen worden naar de fysieke manier waarop de nieuwe Europese identiteit geaccentueerd wordt op luchthavens door het verschil in rijen (en verschil in strengheid van controle) voor mensen met en mensen zonder Europees paspoort. Parallel aan de ontwikkeling van het interne recht op vrij verkeer voor Europese burgers, wordt er een min of meer gecoördineerd transnationaal immigratiebeleid ontwikkeld waarin nieuwe en strengere criteria toegepast worden. Een opvallende ontwikkeling is het gegeven dat asielzoekers nog enkel in één EU-land om de vluchtelingenstatus kunnen verzoeken (Verdrag van Dublin) en dat de lidstaten een beleid ontwikkelen waarin kandidaat-vluchtelingen teruggestuurd kunnen worden naar zogenaamde 'veilige derde landen' waardoor ze gepasseerd zijn tijdens hun transit naar de EU. Tot dus ver, enkele illustratieve voorbeelden op praktisch vlak.

Wanneer we even afstand nemen van deze vrij evidente selectieve gevolgen, dringt zich in een bredere context de vraag op naar het cognitieve effect van de pogingen om een Europese identiteit te construeren. Wanneer we willen weten wat de gevolgen van

bovenstaande strategieën om een Europese identiteit te creëren op cognitief vlak zijn, kunnen we *mutatis mutandis* teruggrijpen naar de data van de bekende Eurobarometer onderzoeken die elk halfjaar op grote schaal in de verschillende lidstaten georganiseerd worden. In de mate dat dit een goede indicator is, hebben de Eurobarometer-onderzoeken uitgewezen dat tot op vandaag een meerderheid van de *de jure* Europese burgers nog steeds moeite ondervinden zichzelf op cognitief niveau als Europeaan te categoriseren. Slechts drie procent denkt ooit alleen een Europees burgerschap te bezitten zonder een traditioneel staatsburgerschap, 24% is trots op de Europese vlag en 19% is trots op sportteams van andere lidstaten (Immerfall & Sobisch, 1997: 32). In de herfst van 1996 voelde 51% van de geïnterviewden zich enigszins 'Europees', terwijl 46% aangaf enkel een nationale identiteit te bezitten (Eurobarometer, 1997). Overigens moet vermeld worden dat wat de ondervraagden precies onder 'Europees-zijn' verstonden aan hun eigen inbeelding werd overgelaten. In zekere zin kan men dan ook stellen dat de Eurobarometer niet zozeer een middel is om de Europese publieke opinie in kaart te brengen, maar net zo goed een instrument vormt om die te doen ontstaan (Martiniello, 1994: 40). Al bij al kan men echter stellen dat in het alledaagse leven de populaire identificatie met het Europese project erg bescheiden is en er zich een blijvend belang van de nationale identiteit manifesteert (Deflem & Pampel, 1996).

Tegelijkertijd echter, zijn er sterke aanwijzingen dat het traditionele onderscheid tussen staatsburgers en vreemdelingen aan het verschuiven is langs de lijnen van een onderscheid tussen een gedeelde Westerse cultuur aan de ene kant en niet-Westerse culturen aan de andere kant (Fuchs, Gerhards & Roller, 1995). In de identificatie van de 'ander', van de 'vreemdeling', is er een opvallende trend om niet langer alle niet-staatsburgers als 'echte' vreemdelingen te zien. In landen als België, Denemarken, Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland wordt de vreemdeling doorgaans gezien als zijnde een Turk, Arabier of Aziaat (Fuchs, Gerhards & Roller, 1995: 169), hoewel in realiteit de meeste buitenlanders vaak een Europees staatsburgerschap hebben. Bovendien worden niet-Europese vreemdelingen minder gewaardeerd dan Europese vreemdelingen (Ibid.: 171). Het lijkt er sterk op dat de identificatie met het Europese project marginaal blijft maar er tegelijkertijd een onderscheid ontstaat tussen 'wij' en 'zij' waarin autochtone landgenoten en migranten van andere Europese landen aan de ene kant tegenover migranten van buiten Europa - met name wanneer afkomstig uit 'niet-blanke-landen' - aan de andere kant geplaatst worden.

Deze differentiatie tussen verschillende groepen vreemdelingen is niet louter een populistisch fenomeen of een werkelijk ongewild gevolg van het officieel beleid om een Europese identiteit te creëren. Hoewel de meeste Europese landen een actief beleid voeren om integratie en multiculturalisme te promoten en het ontstaan van nieuwe etnische scheidingslijnen te vermijden, kan men niet beweren dat de Europese politieke elite geen deel heeft gehad in de creatie van nieuwe onderscheiden tussen (etnische) groepen en vandaag louter geconfronteerd wordt met een fenomeen waaraan zij geen schuld heeft. In het officiële discours wordt steeds betoogd dat het streven naar Europese identiteit als primair doel de versterking van mogelijkheden tot Europese integratie kent, het afbouwen van het belang van (etno)nationalisme en *zeker niet* de creatie van nieuwe interne scheidingslijnen. Voorop staat het streefdoel de Europese staatsburgers in een gemeenschappelijk economisch, cultureel en politiek project op te nemen. Maar deze insluiting gaat in de praktijk hand in hand met de interne uitsluiting van vreemde ingezetenen van niet-Europese origine. In het Eurodiscours wordt niet alleen naar een toekomstig gemeenschappelijk politiek project verwezen, maar wordt evengoed aan gemeenschappelijke historische en culturele "roots" gerefereerd. Dergelijke constructies van de sociale werkelijkheid en processen van categorisatie zijn niet zonder belang. Pierre Bourdieu legt het gevat uit in een zin die verdient twee maal gelezen te worden:

What is at stake here is the power of imposing a vision of the social world through principles of division which, when they are imposed on a whole group, establish meaning and a consensus about meaning, and in particular about the identity and the unity of the group, which creates the reality of unity

and the identity of the group (Bourdieu, 1991: 221).

Het vraagstuk van Europese identiteit levert een schoolvoorbeeld van hoe categorisatie zowel visie (perspectief, zingeving) aanbrengt als di-visie (onderscheid, discriminatie) veroorzaakt, hoe categorisatie zowel tot insluiting als uitsluiting rond identiteiten leidt, waarbij de munt naar haar 'donkere kant' rolt.

Soysal (1994: 65) beweert dat in Europa "rights, participation and representation in a polity, are increasingly matters beyond the vocabulary of citizenship". Moet die stelling onderschreven worden vanuit de vaststelling dat er in het Verdrag van Maastricht een burgerschap van de Europese Unie gecreëerd werd? Ja en neen. Ja, want een nieuwe - zij het embryonale - supranationale vorm van burgerschap, een afdwingbare Europese juridische status, heeft het licht gezien. Dat burgerschap leidt tot een aantal rechten voor specifieke groepen inwoners (in onze contreien bijvoorbeeld Italianen en Spanjaarden), die voorheen op basis van hun nationale identiteit van die rechten verstoken waren. Neen, want tegelijkertijd ontstaat er een nieuw onderscheid tussen 'Euroburgers' en 'Eurovreemdelingen' met evidente uitsluitende effecten voor bepaalde groepen migranten. In dit proces is het inherent uitsluitend vertoog van nationaal burgerschap louter vervangen door een gelijkaardig Euronationalistisch vertoog. Op basis van het Europees nationalistisch vertoog worden aan bepaalde groepen inwoners rechten ontkend omwille van hun gepostuleerde gebrek aan historische en culturele binding met de Europese Gemeenschap. Mettertijd werden Europese burgers die voorheen als vreemdelingen beschouwd werden in toenemende mate als een soort nieuwe landgenoten gezien terwijl derdelanders de incarnatie van de 'ander' werden. In dit opzicht is het veelzeggend dat parallel aan het proces van Europese integratie bepaalde vreemdelingen van Europese nationaliteit (zoals de Italianen) in het politieke discours een stap vooruitgang geboekt hebben toen ze in plaats van 'gastarbeiders' als 'EEG-landgenoten' werden aangeduid. Uit eigen onderzoek is gebleken dat wanneer men politieke debat en Nederlandse en Belgische beleidsstukken uit de jaren zeventig met documenten uit de jaren negentig vergelijkt, men duidelijk vaststelt dat Zuideuropese vreemdelingen die eerder als 'gastarbeiders' en 'buitenlanders' werden aangeduid, in de jaren negentig uit het semantische veld van die concepten getrokken werden (Jacobs, 1998). Niet-Europese vreemdelingen werden daarentegen in toenemende mate geëtniseerd en 'vreemder' gemaakt.

De dynamiek van Europese identiteit en haar schaduwen: discussie en conclusie

Hoe moeten we de actuele constructie van een Europese identiteit in het licht van de drie toekomstprojecten voor Europa duiden? Vanuit een algemeen perspectief moet men concluderen dat de huidige Europese identiteit een *hybride* resultaat vormt van inspanningen tot identiteitsconstructie in de lijn van alle drie de toekomstprojecten tegelijkertijd. De actuele constructie van een Europese identiteit vormt een complex compromis tussen vele actoren die op verschillende manieren één van de drie projecten concreet gestalte willen geven.

Wat er aan het gebeuren is met Europese identiteit ligt ten eerste duidelijk in het verlengde van het eerste project dat Europa tot een wereldmacht wil omvormen. Het streven om het Europees bewustzijn te versterken wordt in grote mate in functie van de realisatie van economische en monetaire doelen gehanteerd: De promotie van een Europese identiteit en de creatie van een Europees burgerschap wordt gezien als een noodzakelijk, zij het secundair, initiatief om een minimum aan populaire ondersteuning voor het Europese economische project te garanderen. Een minimum aan Europese gevoelens moet Europa legitimeren en passieve steun voor de economische transformaties garanderen. Het succes van deze tendens hangt ongetwijfeld samen met het gegeven dat economische ontwikkeling de gemeenschappelijke deler van alle voorstanders van Europese integratie vormt. De ontwikkeling van een politieke Europese Unie is voor een fractie van deze Euro-voorstanders, de zogenaamde confederalisten, ondergeschikt aan het doel van economische integratie. Voor de concurrerende federalisten, doorgaans afkomstig uit de kleinere Europese staten, staat

daarentegen de ontwikkeling van een politieke Unie als zelfstandig doel voorop. Zij hopen dat de Unie op een dag tot een structuur mag uitgroeien die vergelijkbaar is aan die van de natie-staat met een sterke politieke en militaire machtsbasis. Voor dit streefdoel is het noodzakelijk dat een gemeenschappelijke Europese identiteit opgezet wordt die verder reikt dan passieve steun voor economische integratie: een nieuw soort Euro-patriottisme moet de ontwikkeling van een politieke Unie ondersteunen en legitimeren. In dit streven om de Europese Unie tot een sterke supra-nationale macht om te vormen, spelen ook vaak elementen uit het tweede toekomstproject voor Europa waarin democratisering, mensenrechten en sociale ontwikkeling hoog worden aangeschreven. De ontwikkeling van een politieke Unie in het verlengde van dit tweede project kent niet het verwerven van de macht om de macht als grootste goed: Een stevige positie wordt gezien als een garantie om sociale gelijkheid te bewerkstelligen en de democratische idealen te ondersteunen in een wereldorde met een globale economie die problemen genereert die klassieke nationale grenzen ver overstijgen. Hiertoe wordt de ontwikkeling van een nieuw soort Europatriottisme die de basis vormt van een pan-Europees gevoel van solidariteit als een cruciale wending gezien. Rijkere segmenten van de Europese bevolking en met name rijkere regio's binnen Europa moeten immers financiële transfers aanvaarden naar de armere regio's en de sociaal-economisch kwetsbare groepen. Tegelijkertijd wordt een Europese identiteit gepromoot waarin het Europese volk en de Europese Unie een unieke verantwoordelijkheid aangemeten worden om stabiliteit, vrede en sociale rechtvaardigheid tot ver buiten de eigen grenzen te verzekeren. Solidariteit, respect voor mensenrechten en gelijkheid worden gepromoot als universele waarden waarvan de Europeanen het best in staat en verplicht zijn ze in de rest van de wereld te verspreiden. (Dat dit in de praktijk nog steeds erg problematisch is, werd op een pijnlijke manier duidelijk gemaakt in de Europese houdingen tijdens de verschillende crises in voormalig Joegoslavië). In het verlengde van de logica van het tweede toekomstproject, wordt de intellectuele, culturele en morele grootsheid van Europa onderstreept doorheen optimistische euro-vertogen, ambitieuze culturele programma's, educatieve uitwisselingsprogramma's en gezamenlijke hulp aan ontwikkelingslanden. In dezelfde lijn wordt gehoopt dat door middel van euro-symboliek, specifieke Europese rechten en vrij verkeer van personen een nieuwe vorm van Europees patriottisme en solidariteit gegenereerd kan worden die appelleert aan een gedeeld gevoel van 'grandeur' - een fier besef van gedeelde verantwoordelijkheden en kansen en een notie van een gezamenlijke Europese toekomst.

Pogingen om een Europese identiteit te construeren liggen dus op een complexe manier in het verlengde van zowel het eerste als het tweede toekomstproject voor Europa. Aan de ene kant wordt de ontwikkeling van een sterk nieuw machtsblok beoogd, aan de andere kant wordt een streven naar sociale rechtvaardigheid en democratie gewenst. Het is duidelijk dat er hierbij allerm minst sprake is van een gecoördineerde inspanning om één Europese identiteit op te zetten; Vertrekkende van verschillende logica's and specifieke projecties resulteren de pogingen tot constructie van een Europees gevoel in een hybride resultaat. Om maar één voorbeeld te geven op institutioneel niveau, kan onderstreept worden dat de verschillende directoraat-generaals van de Europese Commissie, die allemaal min of meer onderscheidbare sociale velden bestrijken, elk hun eigen specifieke identiteitsgerelateerde doelstellingen kennen en elk op eigen houtje verschillende strategieën hanteren om het Europees bewustzijn te bevorderen. Samen geven al die versplinterde initiatieven een erg diffuus (en soms ook intern tegenstrijdig) plaatje aangaande Europese identiteit. In die zin hoeft het wellicht niet te verbazen dat de Eurobarometer onderzoeken, in hun pogingen om de Europese publieke opinie in kaart te brengen, het aan de respondenten zelf overlaat te bepalen wat een 'Europese identiteit' inhoudt wanneer ze gevraagd worden of ze er eentje bezitten. Gezien de Europese identiteit inherent een hybride entiteit is, zou specificeren van de karakteristieken van de Europese identiteit haar meting alleen maar in de weg staan...

Hoe zit het met het derde toekomstproject voor Europa en het vraagstuk van Europese identiteit? Bijna per definitie past de idee van ontwikkeling van een Europese

identiteit niet in een project dat de status-quo van de natie-staten verdedigt. Immers, in een zuivere vorm verzet het derde project zich tegen elke verdere stap van Europese integratie. Paradoxaal genoeg kan men, omdat de ontwikkeling van de nieuwe Europese identiteit in erg grote mate afhankelijk is van het lidmaatschap van één van de Europese natie-staten, niet concluderen dat het proces van Europese integratie helemaal geen invloed ondervindt van het derde project. Het is inderdaad zo dat er een nieuwe Europese identiteit opkomt die de traditionele nationale identiteiten overstijgt. Maar tot op zeer grote hoogte is er een duidelijke beperking van die Europese identiteit omdat ze afhankelijk is van het lidmaatschap van één van de natie-staten. Europeaan zijn betekent in de eerste plaats dat men Fransman of Belg moet zijn. Niemand kan Europeaan worden zonder eerst een nationaal staatsburgerschap opgenomen te hebben, waardoor aanzienlijke aantallen migrantengroepen uitgesloten worden die niet willen of niet toegestaan worden om zich te naturaliseren. Met andere woorden, het Europees burgerschap en de Europese identiteit overstijgen niet echt de nationale identiteit, het is vandaag totaal afhankelijk van nationale identiteit.

Nu stelt zich de vraag of dit slechts een tijdelijke overgangsmaatregel naar een meer originele vorm van Europese identiteit vormt of het om een fenomeen gaat dat de verdere ontwikkeling van een Europese identiteit frustreert. In het eerste geval gaat het slechts om een etappe die het mogelijk maakt een werkelijk postnationale identiteit te bevorderen. In het tweede geval wordt de mogelijke ontwikkeling van Europese identiteit in de kern beknopt. Het is wellicht te vroeg om zich hierover uit te spreken, maar wij menen dat er bepaalde kenmerken van de huidige ontwikkeling van Europese identiteit en Europees burgerschap zijn die het ontstaan van een waarlijk postnationale identiteit belemmeren. Er zijn belangrijke aarzelingen en nationale hebbelijkheden die beletten dat het embryonale Europees burgerschap als een springplank naar een substantieel Europees-zijn kan fungeren. Europees burgerschap werd tot nog toe *a priori* gezien als complementair aan en niet als vervangend voor het nationale burgerschap (Martiniello, 1995: 35) en vormt in die zin een simpele voorzetting van de nationalistische logica. De oude grenzen tussen staatsburgers en niet-staatsburgers zijn simpelweg verschoven naar een nieuw niveau met een triangulaire logica waarin staatsburgers, Unie-burgers en derdelanders onderscheiden worden. Zo lang ingezetenen met een niet-EU nationaliteit uitgesloten blijven van het Europees burgerschap en derhalve ook van een Europese identiteit, zal het streefdoel van het tweede toekomstproject voor Europa (gericht op solidariteit en democratie) niet bereikt worden. Wanneer de interne uitsluiting van bepaalde sociale groepen niet verdwijnt, zal de Europese samenleving grote moeite kennen zich te ontwikkelen tot een post-nationale entiteit. Een substantiële Europese identiteit ligt enkel binnen handbereik wanneer die gebaseerd is op een gederacialiseerde en gedeculturaliseerde opvatting van de Europese maatschappij, gebaseerd op een gezamenlijke opvatting over en gedeeld streven naar een Europees welzijn voor alle inwoners en een constitutioneel patriottisme. Hiervoor zijn andere vormen van constructie van collectieve identiteit noodzakelijk zoals binnen supra-nationale verenigingen of internationale acties zoals die zich met mondjesmaat manifesteerden uit protest tegen het Bosnië-drama en de sluiting van de autofabriek in Vilvoorde. Alleen dergelijke identiteitsconstructies kunnen een tegengewicht bieden voor de huidige etno-rationale Europese identiteit die op lange termijn enkel lokaal-nationalistische en xenofobe bewegingen in de hand werkt en op die manier de Europese integratie frustreert.

Vooralsnog kan men enkel concluderen dat de nieuwe vormen van Europees burgerschap en de nieuwe vertogen over identiteit in de supra-nationale Europese context nog steeds voornamelijk gelijkenissen vertonen met de uitsluitende effecten van het klassieke nationale (staats)burgerschap, dat op lidmaatschap en een (geconstrueerde) culturele basis gestoeld is. De afstand met een inclusief postnationaal burgerschapsmodel dat vertrekt vanuit een territoriale basis en de universele mensenrechten hoog in het vaandel voert, is nog erg groot. Wellicht kunnen aspiraties uit het tweede toekomstproject, dat streeft naar een Europa dat strijdt tegen sociale ongelijkheid en de democratie weet te versterken, de huidige tendens omkeren. Op korte termijn zal dit toekomstproject de Europese identiteit echter slechts in

bepaalde beperkte settings en op een bescheiden manier kunnen beïnvloeden. Het is twijfelachtig of dit zal volstaan om een rustige verderzetting van het proces van Europese integratie te verzekeren en op een succesvolle wijze de uitdagingen van de multiculturele Europese samenlevingen aan te gaan.

Bibliografie

Abéles, M.

1996 La Communauté européenne: une perspective anthropologique. In: *Social Anthropology*. 4: 33- 45.

Anderson, B.

1996 *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, London.

Attali, J.

1994 *Europe(s)*. Fayard, Paris.

Balibar, E. & Wallerstein, I.

1991 *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*. Verso, London.

Billig, M.

1995 *Banal Nationalism*. Sage, London.

Brague, R.

1993 *Europe, la voie romaine*. Critérion, Paris.

Brubaker, R.

1990 Immigration, Citizenship and the Nation-State in France and Germany: A Comparative Historical Analysis. In: *International Sociology*. 4: 379-407.

Bryant, C.

1991 Commentary. Europe and the European Community 1992. In: *Sociology*, 2: 189-207.

Deflem, M. & Pampel, F.

1996 The Myth of Postnational Identity. Popular Support for European Identification. In: *Social Forces*, 2: 119-143.

Elias

1989 *Studien ueber die Deutschen*, Suhrkamp, Frankfurt.

Eurobarometer

1997 *Eurobarometer 46*, research-period autumn 1996. European Communities, Luxemburg.

Fuchs, D., Gerhards, J. & Roller, E.

1995 Nationalism versus Eurocentrism? The Construction of Collective Identities in Western

Europe. In: *Migration, Citizenship and Ethno-National Identities in the European Union*. Martiniello, M. (ed.) Avebury, Aldershot.

Giddens, A.

1991 *Modernity and Self-identity*, Polity-Press, Cambridge.

Habermas, J.

1976 Moralentwicklung und Ich-identitaet. In: *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Habermas, J. (ed.), Suhrkamp, Frankfurt.

Hammar, T.

1990 *Democracy and the Nation State*. Avebury, Aldershot.

Heisler, M. & Heisler, B.

1990 Citizenship, Old, New and Changing. Inclusion, Exclusion and Limbo for Ethnic Groups and Migrants in the Modern Democratic State. In: *Dominant National Cultures and Ethnic Identities*. Fijalkowski, J., Merkens, H., Schmidt, F. (eds.), Free University, Berlin.

Hobsbawm, E.

1983 *Inventing Traditions*. In: *The Invention of Tradition*. Hobsbawm, E. & Ranger, T. (eds.) Cambridge UP, Cambridge.

Immerfall, S. & Sobisch, A.

1997 Europäische Integration und europäische Identität. Die Europäische Union in Bewusstsein ihrer Bürger'. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 10: 25-37.

Jacobs, D.

1998 *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)*. Academia Press, Gent.

Martiniello, M.

1994 Citizenship of the European Union. A critical view. In: *From Aliens to Citizens. Redefining the Status of Immigrants in Europe*. Bauböck, R. (ed.) Avebury, Aldershot.

Morin, E.

1987 *Penser l'Europe*. Gallimard, Paris.

O'Rourke, M.

1996 *The Union and its Citizens*. Speech by the Deputy Leader of Fianna Fail spoken at the Conference on the priorities of the Irish presidency, 25 May, Dublin Castle.

Salesse, Y.

1997 *Propositions pour une autre Europe*. Construire Babel. Editions du Félin, Paris.

Shore, C.

1995 Usurpers of pioneers? European Commission Bureaucrats and the question of European Consciousness. In: *Questions of consciousness*. Cohen, A. & Rapport, N. (eds.). Routledge, London.

Shotter, J.

1993 *The cultural politics of everyday life*. OUP, Milton Keynes.

Sloterdijk, P.

1994 *Falls Europa erwacht*. Suhrkamp, Frankfurt.

Soysal, Y.

1994 *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*. University of Chicago Press, Cambridge.

Tajfel, H.

1981 *Human groups and social categories*. Cambridge University Press, Cambridge.

Wiener, A.

1996 *Practicing Citizenship beyond Modern Frontiers. The resources of Union Citizenship*. Paper presented at the 1995-1996 EUI European Forum on Citizenship, EUI, Florence.